

«МАНАС» ЭПОСУНУН ОРХОН–ЕНИСЕЙ ЖАЗУУЛАРЫНА ЧЕЙИНКИ БАЙЫРКЫ ТАРЫХЫЙ БУЛАКТАР МЕНЕН ҮНДӨШТҮГҮ

Толкун НАЗАРКУЛ КЫЗЫ

Кыргыз улуттук университетинин аспиранты

«Манас» эпосу кыргыз элинин энциклопедиясы экендиги талашсыз. Эпос адам аң сезими өткөн бардык жолду өз боюна сиңирип, андан мифологиялык ой жүгүртүүдөн тартып, эл башынан кечирген реалдуу тарыхый окуялардын көркөм элесин көрүүгө болот. Ырас аны тарыхтын өзү деп кабылдоого болбойт, бирок ал «актай» калган тарых барактарын тактоого, айрым тарыхый көрүнүштөрдү жалпылоого мүмкүнчүлүк берет. Маселен, белгилүү жазуучу Т. Сыдыкбеков бул маселе тууралуу, байыркыдан бери кыргыздар башынан кечирген тарыхый окуяларды баян эткен маалыматтарга кайрылат. Аны кеңири жана толук айтыш үчүн өзүнчө китеп жазылууга тийиш. Экинчиден калкыбыздын өз дүнүйөсүндө сакталган маалыматтар аны байытат. Баарыдан мурда «Манас» тек анчейин кызыкчылык үчүн жаралган жомок эмес.

–Бабанардын баянын жалган дешке чаркым жок!–деп башташчу манасчылар. Аны эшиткени келген кишилер даарат алып тазаланып: «Манасты» баба сөзү деп ак тутчу (**Сыдыкбеков, 1991: 34**).

Анткени «Манас» эпосу кыргыз эли башынан кечирген бардык тарыхты жалпылаштырып берүүгө жетишкен, б. а. эпос башталганда, маселен С. Каралаевдин вариантында эпос Манаска чейинки анын бир нече атасына токтолот да, алардын кылган иши, баатырдыгын кыскача баяндап өтөт. Мындай көрүнүш ага чейинки бардык манасчыларда кездешет. Эгер ушул эпизодду салыштырып карасак, белгилүү өлчөмдө жалпылаштырылып, көп кылымдардагы тарыхый маалыматтарга айкалышып келгени байкалат. Эпостун мазмунун түзгөн окуялар тарыхта элдин көңүлүндө таштай катып калган окуялардын бирине гана байыр албастан, улам кийинки кылымдардан өзүнө керектүү жана даректүү материалдарды иргеп, элдин кабылдоо шартына ылайык ошол иргелген окуяларга көркөм түс берип жашап келди. «Манас» көркөм – эстетикалык туунду экендигин эсепке алсак, анда андан тарыхый окуяларды дал ошол чындыгында талап кылуу туура эмес. Ошондой эле эпостун өзүнүн ички мыйзам ченемдерине багынган окуяларга мамиле этүүнүн, сюжеттик логикалык өнүгүшүн жетекчиликке алган өз критерийи бар. Ошондуктан «Манас» эпосунда тарыхый чындыктын изин эл баскан тарыхый жолдо тарыхтын өзү катары кароого болбойт. Анткени эпостогу мазмунду аңтара келгенде окуяларга жашынган көп катмардуулук пайда болот да, аны ар кандай доорго үндөштүрсө жарашат. Мисалга С. Орозбаковдун вариантында «Мурункулардан калган сөз Карахан Угузкандын Аланча кан уругунан Байгур, Уйгур дегендер болгон экен. Байгур балдары Бабыр хандан Түбөй, Түбөйдөн Көбөй, андан Ногой, Шыгай, Чыйыр деген үч уул болгон. Ногойдон

Орозду, Усөн, Бай, Жакып деген төрт уул болгон. Кытай башкаруучулары буларды бөлүп кеткен» (**Орозбаков, 1978**) – деген эскерме баян–маалымат Орхон–Енисей жазма эстеликтерине чейинки гун доорундагы кыйроону андагы алгачкы мамлекеттин чабылып–чачылышын эске салып турат. Ошол эле Т. Сыдыкбеков «Тарых жана «Манас» аттуу макаласында «кара өзгөй жана каарман, айлакер жана тайманбас алп кан Кара–хан уулу Уз–хан ошол көчмөн журттарды бириктирди» (**Сыдыкбеков, 1982: 22**) дейт да, анан Уз–канга «кытайлар–Модэ Шанья, азия тарыхчылары–Карахан уулу Огуз–кан, кыргыз чежиресинде жана уламыштарда–Карахан уулу Уз–хан деп аталат» (**Сыдыкбеков, 1982: 22**) деген мүнөздөмө берет. Демек, С. Орозбаковдун варианты башталган Карахандын Угузханы белгилүү өлчөмдө кытайдын тарых барактарында сакталып калган көчмөн мамлекетин түптөгөн Модэ Шанья менен үндөшүп турат. Айрым окумуштуулардын пикирлерине таянсак, хундар биздин заманга чейин Борбордук Азияда көчмөн уруулардан бириккен өтө кубаттуу мамлекетти түзгөн. Ал Орхон–Енисей жазма эстеликтеринде айтылган байыркы элдерден болуп саналат. «Гундар (хундар) биздин эрага чейинки III кылымдын акырында Борбордук Азия менен Байкалдын талаа–түздөрүн мекендеп, биздин эранын 206–жылдарында Модэ–Шануйдун колбашчылыгы менен өз доорундагы өтө күчтүү уруулук бирикмени, мамлекетти түзүп, өзүлөрүнүн бийлигин Кытайдын улуу сепилинен тартып, Борбордук Азия, Чыгыш Түркстанга чейинки аймакта жүргүзгөн» (**Сыдыков, Конкобаев, 2001: 15**). Ал эми С. Каралаевдин вариантында Манастын түпкү атасы Түгөл хан деп айтылса, тарыхчы Т. Чоротегин «Кытайдын байыркы тарыхый булактары маалымдаган аты белгилүү эң алгачкы хунну (Гун деген эле мааниде) өкүмдары–Түмөн–шануй эле. «Шануй» термини аркылуу хуннулардын падышалык титулу берилген. Биздин заманга чейин 3–кылымдын акыркы чейрегинде бийлеген Түмөн–Шануй биздин заманга чейинки 215–жылы Цин кошуундарынан женилүүгө учурайт» (**Чоротегин, 2002: 259**)–дейт. Мына ушул жерде «Түгөл хан» менен, Түмөн–шануйдун кандайдыр бир үндөштүгү бар сыяктуу сезилет. Анткени алгачкы мамлекет түптөгөн Түмөн–шануй ушунча мезгил иргелип, ары–бери чайпалган, анын үстүнө оозеки жашаган эпос, тарыхый булактарды синтездөөдө өзгөртүп, улам кийинки муундун сүйлөө ыгына карата тыбыштык касиетин жаңылап «Түмөн» «Түгөлгө» өтүп кетиши толук ыктымал. Ошондой эле эпос тарыхый гана ысымдарды синтездебестен тарыхый окуяларда да керектөөсүнө жараша алып улам кийинкиси менен толуктап жүрүп отургандай. Бирок эпостун сюжети кийинки муундар тарабынан өзгөргөнү ошол доордогу кытай менен гундардын ит жыгылыш согушу эпостун кириш бөлүмүн ээлөөгө мүмкүнчүлүк түзгөн б.а, Манастын ата–бабалары тууралуу маалыматта толук чагылып тургандай. Маселен Т. Сыдыкбеков Угуз–хандын тарыхый таржымалына таянып, Модэни Манастын ата–бабалары катары түшүндүрүүгө аракеттенсе, тарыхчы Т. Чоротегин: «Манас» дастаны, кайсы бир денгээлде, дал ушул Модэ шануйдун даназалуу жортуулдарын өзүнө чагылдырган болуусу толук ыктымал. Себеби, байыркы кыргыздар хуннулар менен саясий ынтымак түзүп, алардын айрым урууларын өздөрүнө жуурулуштуруп алган соң, бара–бара алардын тарыхый өтмүшүн да энчилеп, өзүн

улуттук дастанына кошуп алганын болголоого болот. «Көр Оглу» деген борбордук Азиялык түрк дастанынын казак, каракалпак, өзбек, тажик жана башка элдерде кеңири айтылып калган учуру менен да салыштырып көрүнүз» (**Чоротегин, 2002: 259**) – дейт. Бул ойду андан ары өркүндөтүүгө болот, б. а. элдер биригип, чогуу болгондо алардын тарыхы да орток болоорун кечээки эле СССРдин тарыхы менен кеңири түшүндүрүү жетиштүү. Тактап айтканда кечээ СССРдин курамына кирген ар бир улут СССР жашаган 70 жылдык тарыхты бул биздин тарых дебестен, өз тарыхы катары таанып – билип, өздөрүнөн кийинки муунга үйрөтүп жатканын ким танат. 1941 – жылдагы Улуу Ата Мекендик согуштагы кыйынчылыктар менен эрдиктерди, мисалы кыргыз эли кантип жокко чыгарып кое алабыз. Ошол мезгилде эрдик жасаган элдин баатыр уулдарынын эрдиктерин жана даңктуу салттарын бүгүн да мактоого арзыйт жана бул кыргыздыкы эмес СССРдики деп моюн толгогонго эч кимдин акысы жок.

Ошондуктан бир капшытын кармашып түптөгөн гундардын мамлекетинде кыргыздардын үлүшү бар жана ал кыргыздардын байыртан мурасталган «Манас» эпосунда өз изин калтырганы реалдуу көрүнүш. «Манас» эпосунун гун тарыхы менен байланышы Модэ – шанүй менен бүтпөйт, тескерисинче кыйла тереңдейт. Тарых барактарына кайрылсак, Модэ – шанүй алгандан кийин анын бийлиги акырындап алсырай берди. Үчүнчү улуу шанүй Гүнчэн (биздин заманга чейин 161 – 128 – жылдары бийлик кылган) өлгөндөн кийин гундардын ортосунда такты талашуу жүрдү. Дал ушул мезгилден тартып гундар өздөрүнүн саясий абалын жоготту, негизги демилге кытайлыктар тарабына өттү. Мурдагыдай согуш Кытай жеринде жүрбөстөн гундардын территориясында болуп, акыры гундардын кыйрашы, бытырап бөлүнүшүнө себеп болду. Эпос дал ушул кырдаалга басым коет, манасчынын арманы дал ушул жерден башталат. Эпос бири кангайга экинчиси Алтайга тентиген учуру көз алдыга тартат.

Эпосто кыргыздар жөн – жай эле бири Кангайга, экинчиси Алтайга тентий койбойт. Эмне себептен Манаска Жакыптын берген мындай окуя болгону Эпосто атасынын тегин сураган жообунан, ошондой эле Бай менен Жакып кездешкенде экөө ал – жай сурашып өткөн турмушту эскерген эпизоддон кийин көп нерсе түшүнүктүү болот. Тактап айтканда, ушул жерде Жакыптын атасы Ногой хан жөнүндө айтылат жана анын эскерүү сөздөрүнө таянсак, ал көп жерге бийлиги жетип, катылган душманын мизин кайтарып турганы айтылат. Ногой хандын көзү өткөн сон анын бадары С. Орозбаков айтмакчы, «Эл кадырын биле албай, Эндейинки турганда» (**Орозбаков, 1978: 117**) Эсенкаңдын элүү миң колу келип кыргын салып, элди чаап Ногойдун бадарын туш – тушка таратып бөлүп жиберет. Ал тарых барактарында гундардын падышасы Ичисе – шанүй менен белгилүү өлчөмдө үндөшүп кетет. Анткени ал ордо биримдигин калыбына келтирет жана кытайлык баскынчылардын мизин кайтарып турат. Гундардын мамлекетинин алсырашы Ичисе – шанүйдүн бийлигинен кийинкиге туура келет, б. а. биздин заманга чейинки 119 – жылдарда кытайлыктар гундарды талкалап, ошондон тартып акырындап гундардын бытыранды доору башталганын көрүүгө болот.

Эпос бирин–экин ушундай окуялар менен гана гундардын тарыхына үндөшө бербейт. Эпос канчалык көркөм жалпылоо касиетине ээ болсо да, андан ошол мезгилдин саясий түзүлүшү, социалдык турмуш – тиричиликтин өзгөчөлүгү чагылып көрүлөт. Маселен гундар – дын коому феодалдык формация менен мүнөздөлүүчү коомго кирет. Андагы адамдардын мамилелеринин өнүгүшү, мамлекеттин саясий түзүлүшү, мамлекеттин жүргүзгөн саясаты боюнча да ошол мезгилдеги тарыхый чындык эпосто көркөм чагылганын баамдайбыз. Модэ – шанүйдүн тушунда хойань, лань, сүйбү деген үч гун уруусу башка гун урууларынын ичинен саясий таасири боюнча айырмаланып турушкан. Шанүйдүн өзү болсо луньди уруусунан чыккан Гундар тарыхчылардын айтымына караганда он канат, сол канат болуп бөлүнүшкөн. Ошондой эле гундардын бийлигинде өлкөнү башкарууга 24 уруу башчылары да тикелей катышышкан. Кытай тарыхчысы Фань Енин пикирине таянсак, бул акимдердин (уруу башчыларынын) ичинен өтө жогору мартабалуусу «төрт мүйүз» деп аталган төрт аким эле. Алардын мартабасы төмөнкүдөй тепкичти түзгөн: эң кадыр – барктуусу – оң канаттагы сянь ван, андан соң оң канат луливан, андан кийин сол канат сянь – ван. Анан – сол канат лули ван (мындагы кытайдын «ван» сөзү «бек» маанисин туюндурат) (Чоротегин, 2002: 262–263).

Гундар түзгөн аскердик – феодалдык башкаруу системасы «Манас» эпосунда көркөм чагылып көрүнүүдө. Эпосто кытай мамлекети багындырып алганда алардын бийлигин алсыратуу үчүн Ногойдун багдарын туш – тушка таратат. Баскынчылар алардын жеке керт башын гана куугунтуктабайт, аларды ага – тууганы, эли менен б. а. уруусу менен куугунтукталат. Бул гун мамлекети негиздеген уруу системасындагы башкарууну эпос өз боюна чыгармачылык менен сиңире алгандыгын көрсөтөт. Мисалга Тоголок молдонун вариантында Манас төрөлөрдөн элүү жыл мурун эле кытайдын билермандары төлгө тарттырып, Манас аттуу өздөрүнө абдан коркунучтуу баатыр бала тууларын билишип, көп кол курап келип, кыргыздарды чаап алышып, элди бүт бойдон азап – тозокко салып, тыңдарын бириндетип бөлүп, кош кабат аялдардын ичин жарып, балдарын өлтүрүп, карапайым калкты катуу эзүүгө алышат. Эл башына күн түшкөн ушул алааматта Жакып 70 үйлүү адамы менен Алтайга сүрүлөт. Мына бул эки вариант кыргыздардын кыргын – бүлгүнгө учурашына ар түрдүү мамиле кылып, ар кандай көркөм чечмелөө беришкени менен экөө тең гундардан бери түптөлүп келген саясий системаны жокко чыгара алышкан эмес. Ошондуктан ар бир баатыр өз уруусунан бөлүнбөйт, өз эли менен бирдикте каралат.

Эпостогу сюжеттин өнүгүшүндө ал андан ары тереңдейт, б. а. элдин биримдиги, байгер жашоого жетишүү ошол уруу башчыларынын ынтымагына байланыштуу түшүндүрүлөт. Мындай идея алгач мифологиялык ой – жүгүртүүгө негизделип берилет. С. Орозбаковдун вариантында Жакып Манасты Ошпурга малайлыкка берет. Окуянын андан ары өнүгүшүндө ошол айылдагы Кадообай дегендин уулу Чечебай менен Манас козу кайтарып жүрсө, бир күнү козуларга карышкыр тийип, бир козуну баса калып куйругун жулуп алып, жей баштайт. Чечебай кыйкырып карышкырга айбат кылганы менен анын ырылдаганынан коркуп кайра качат. Манас ошондо жинденип коркок турбайсынбы мен муну кулактан алам деп жакындаса, карышкыр козуну

көтөрө качып, бир үңкүргө кирет. Манас бөрүнүн артынан кууп, козудан аккан кандын изи менен баягы үңкүргө келет да анда отурган кырк адамды көрөт. Козусу байлануу, аман—эсен, жараты да жок маарап турат. Таң калып жөнүн сураган балага отурган адамдар кырк чилтен экендигин, бөрү болушканын айтышып, башына кыйынчылык түшкөндө жардам беришээрин эскертет. Эпостун башында берилген мифоло—гиялык—романтикалык образ окуянын өнүгүшү менен реалдуу көрүнүшкө айланат, чечмелеп айтканда Манастын мамлекет башкаруусуна тикелей катышы бар кырк чорого өтөт. Сан жагынан гана айырмаланбаса кырк чоро гун мамлекетиндеги жыйырма төрт уруу башчысынын көркөм элесин берип турат. Бир караганда кырк чоро Манаска жоокер көрүнгөнү менен экинчи тарабынан артында өз жоокери, уруулаш эли бар уруу башчысы катары көрүнөт. Анткени алар мамлекеттик башкарууга түздөн—түз катышы бар адамдары да болуп саналат.

Жогоруда гундардын мамлекеттик түзүлүшүндө тарыхчылар белгилеген өтө жогору мартабалуу төрт акимди белгиледик. Бул саясий бийликтин да элеси «Манас» эпосунда чагылып турат. Андай ашыкча мартабалуу адамдардан биринчиси эпосто Бакай болуп саналат. Бакай «Манас» үчилтигинин бардык бөлүмүндө кездешүү менен негизги каармандардын бири катары сүрөттөлөт. Ал «Манастын» өзүндө жашы улуу, көптү көргөн кыраакы жана Манас үчүн акылман кеңешчи, кысталышта жол тапкан насаатчы катары көрүнөт. Айрым учурда кырк чоронун бири катары баяндалса, кээ бир жерлерде Манастын өзүндөй эле хан, бийлик ээси, кол башчы катары берилет. Мамлекеттик башкарууда гундардын оң канаттагы саян—ванын элестетип турат. Анын мамлекет башкарууда канчалык мүмкүнчүлүгү бар экендигин Манастын өз сөзү менен эпос төмөндөгүдөй баяндайт.

«Кайыбынан табылган
 Кан абам сендей эр болбойт,
 Кабак ачып ойноорго
 Кең Таластай жер болбойт
 О дүйнөгө кеткиче,
 Уйпаланып кайран жан
 Топуракка жеткиче
 Тулпардын оозун буруп бер
 Туйгун аба эр Бакай
 Ата болуп өзүмө
 Тутка болуп туруп бер.
 Эки тизгин бир чылбыр
 Эл бийлигин алыңыз
 Эдене—тайтан өзүмдү
 Эптеп жыга салыңыз
 Туйгун Бакай, кан аба,
 Тууар караан маа болуп
 Кара жаак айбалта
 Кайкалатпай аштаңыз

Казак менен кыргыздын

Жолун өзүң баштаңыз.

Бирдикти колго алыңыз

Билген жолго салыңыз» (Каралаев, 1984: 187)

Бакайга мындай бийлик өзүнөн–өзү эле келе калбайт, анын негизин эпос фольклордук мотивге салып, Манас менен Бакай жаңыдан таанышып отурганда Кыдыр менен бак (бак – таалайдын пири) аппак сакал абышка түрүндө кубулуп келип, Манаска Бакай тууралуу «Өбөгүн болот өзүңдүн, айнеги болот көзүңдүн» деген аныктама менен ордун көрсөтүп кетет. Мына ушул күндөн баштап Бакай Манастын үзүлгөнүн улаган, чачылганын кураган, айрым адашып бара жаткан жерин түзөгөн, аркада жүрсө сан колдой, астыда жүрсө ак жолтой» эпитетке татыктуу болуп, оор кыйынчылыкта арка бел болгон «капилетте сөз тапкан, карангыда көз тапкан» акылман кеңешчиси болуп саналат. Гун мамлекетинин оң канаттагы сянь–ванын, улуу өкүмдардан кийинки бийлик ээсин белгилүү өлчөмдө чагылдырып турат. Кыраакылыгы менен ар кандай коркунучту алдын–ала сезет жана аны болтурбоо чарасын көрөт. Тарыхый мамлекеттик бийликтин көркөм чагылуусу катары алсак, Бакай өзүнүн өкүмдарына катуу берилген, ошондой эле анын буйругун так аткарууга умтулган, ак кызматын бийлик ээсине эле эмес элине да багыштаган, карапайым – калктын биримдиги, көз карандысыздыгы, эркин жашоосу үчүн күрөшкөн, элди ынтымакка үндөгөн бийлик аткаруучусу.

Элдин бакубат, эркин жашоосун биринчи орунга койгондуктан, ал мындай ишке тоскоол болгон кимге болбосун кемчилдигин көрсөтөт, оң жолго салууга аракеттенет. Эпосто эл тагдыры үчүн өтө маанилүү орунду ээлеген «Чон казаттагы» Алмамбет менен Чубактын чырына көңүл бур – сак жетиштүү болчудай. Чалгынга кеткен, убактылуу хан, кол башчы болгон Алмамбетке атаандашып, чыр чыгарган Чубакка айткан сөзүнөн даана көрүнөт, б. а. Чубак Манас мурда жасаган иштерин баалабай, Алмамбеттен төмөн көргөнүнө нааразы болуп, чыр кылып турганда Бакай:

«Ак тааланын жараткан

Албан түрдүү кушу бар

Канаты менен учуп жүр.

Калкылдап көктө ушу жүр.

Куйругу менен конуучу,

Манастын Манас болмогу

Экөөбүздөн болуучу.

Бузулуш бизден чыккан сон,

Бутунан тартып чыккан сон

Бил да болсок жыгылдык,

Миң да болсок кырылдык.

....Баштап колду жөнөгөн

Бала деймин өзүңдү,

Байкагын Чубак сөзүмдү

Бөлүнсөн бөрү жеп кетет

Бөлүнүп кыргыз калды деп
Бөлөк элге кеп кетет.
Жарылсаң ууру алуучу
Жай уксаң акыл нак ушу

Деп чыр – чатактын чечилишине өкүмдардын оң колу катары өз пикирин билдирет жана туура чечимине көмөк көрсөтөт.

Эпостогу бийлик даражасын гун мамлекетиндеги бийлик башкаруу орундарына салыштырганда Алмамбетке сол канаттагы сянъ – ван даражасын ыйгарууга болот. Ал теги боюнча кытай деп айтылганы менен эпосто Манастын кырк чоросунун эң көрүнүктүүсү, көркөм образ катары терең иштелген. Алмамбеттин образы өзүнүн көп кырдуулугу менен бөтөнчө орунга ээ. Анын мындай өзгөчө касиети Кытайда чоңоюп, аярлык, жайчылык өнөрлөрдү үйрөнүп, согуш өнөрүн кылдат өздөштүрүп, кысталышта жол тапканы менен шайкеш келет. Ал Манаска келип кошулгандан тартып эпостогу окуяларга активдүү аралашат, бийлик даражасы боюнча өкүмдардан саал – саал гана пасыраак сүрөттөлөт. Алмамбеттин образын анализдеп келип, М. Ауэзов Алмамбет кээ бир учурда борбордук орунду ээлеп, бийликти Манас менен тең бөлүшө алгандыгын айтат. Ырас, Алмамбеттин образында адам жашоосунун дүйнө таанымынын бир нече катмары камтылганы талашсыз. Анын бир өнүтүн дал ушул гун мамлекеттик саясий башкарууга, байланыштырууга төп келген жагдайлар бар. Эпос Алмамбеттин саясий бийликтеги ордун аныктоодо далай көркөм эпизоддорду пайдаланат. Ал эпизоддор эпостогу көркөмдүк үчүн колдонулуп жаткандай туюлганы менен ошол мезгилдеги тарыхый окуялардын жүрүшүн салыштырганда бир топ ойлор баш көтөрөт. Тактап айтканда Алмамбеттин Манаска келиши, анын Алмамбетти сынашы, ошентип жүргөн бирөө катарында эмес кадимки Кытай ханын тоскондой же сагынып күткөн өз баатырын күткөндөй мамиле кылышы жогорку ойлорду ырастап турат. Алмамбеттин Манас менен Бакайдан башкасын теңсинбеши да жогорку ойду толуктайт. Ошондой эле Манастын анык тентип жүргөнүн эсепке албастан, өзү менен даражалаш катары урмат көрсөтүшү, өзүнүн аялуу буюмдарынан тартуу бериши реалдуу бүгүнкү чындыкка анча коошпогону менен ошол мезгилдин саясий бийлик түзүлүшүнүн бир элесин чагылдырып турат. Эпосто дагы бир кызык эпизод бар, Алмамбет келгенден кийин көңүл ачуу маанисинде тамаша башталып, аттар чабышка түшөт. Саярга байге табылбай, Манасты ээрчип жүргөн чоролордон Бакайдан башкасы катары менен өз ыктыярларында баш байгеден сала улам төмөндөтүп кара баштарын коюшат. Бул эпизод эмне себептен мындай чечилип жатканы эпосто анча ачыла бербейт. Качан тарых менен салыштырып көргөндө Алмамбет тарыхый булактарда кездешкен «төрт мүйүздүн» бирөө экендигин баамдоого болот. Ырас кийинки окуяларда так таасын көрүнөт, б. а. Алмамбеттин кыргыздын кытайга бет алган колун баштап хандык милдет, кол башчылыкты аткарганда ынанымдуу далилденет.

Эпосту гун мамлекетин баяндаган тарыхый булактарга салыштырып келип Чубакты оң канаттагы лули – ван катары божомолдоого негиз бар. Эпосто ал белгилүү баатыр, кырк чоронун бири, ошондой эле Нойгут элинин уруу башчысы. Манаска келип

кошулган он эки жашынан тартып, Чоң казатта шыпшайдар мергендин огуна учканга чейин Манас баштаган ар бир иште демилгечил болуп, анын оң колу катары кызмат аткарат. Баатырдык жагынан ал эч кимден кем эмес, маселен С. Каралаев өзүнүн вариантында анын төрөлүшүнөн тартып, Манаска келип кошулушу өзүнчө эпизод катары айтылат. Ушинтип анын таржымалынын кырк чородон бөлүнүп айтылышы Алмамбеттей өзүнчө тагдыры эл болушу аны катардагы чоролордон бөлүп турат. Чубак ар кандай кагылышта, кан төгүлгөн кармаштарда өзгөчө баатырдыгы менен айырмаланат, кырк чородон бөлүнүп сүрөттөлөт, дайыма Алмамбет, Сыргак менен катарлаш жүрөт.

Эпостогу бир эпизодко токтолсок, кытайлардын абдан күчтүү жоо экендигин билген Алмамбет жанына Сыргакты алып чалгынга жөнөйт. Ошол учурда корукта калган кырк чоро экиге бөлүнүп ордо ойношот. Оюндан чыр чыгып, анча–мынча жеме уккан, өйдө төмөн сөзгө таарынган Бозуул Чубакка келип, аны баатыр–бийлик ээси деп ишенип жүрсө, ишенген баатыры чалгынга барбай оорукта калганын айтып чагым салат. Ушул жерден бирдей даражада бирок бири экинчисинен саал төмөнүрөөк орунду ээлеген гун мамлекетинин «төрт мүйүзү» элестеп көрүнөт. Ушул эпизодко таянып, Чубакты лудуван кызматында турса керек деп болжоого болот. Эпостун өзүнө келсек, ишенчээктигинен Бозуулдун сөзүнө кирип, Бакайдын айткан кеңешине көнбөй, Манастын түшүндүргөнүнө болбой, чалгынга кеткен Алмамбет менен Сыргактын артынан барганы, өзүндөн мени кем көрөсүн деп Алмамбеттин жекеге чакырганы, Манастын кой–ай дегенине болбой экөөнүн жеке даярданганы көчмөн коомдо «вандардын» (бектердин) ордун, алардын арасында өкүмдардын бийлиги канчалык экендиги да белгилүү өлчөмдө туюндуруп турат.

Эпосто бардык мезгилде эддин алкышына ээ болууга, болгон мүмкүнчүлүк карапайым калктын бейкутчулугуна жумшаган Чубактын образы гун өлкөсүндө дули–ван кандай кызмат аткарганы менен катар анын тарыхтагы эрдиктеринин бир үзүмүн боюна синирип тургандай. Анын эрдиктерин эпосто көптөгөн окуялар далилдейт. Алардын айрымдарына токтолсок, «Чоң казатта» душман менен согушуп жүрүп кытайлардын Нескара баштаган алтымыш дөөсүн жеке өзү женип байлап алганында жана Макел дөө менен кармашында даана көрүнөт. «Чоң казатта» жеңиле баштаган кытайлар ар түркүн амал–айла колдонууга киришип, эң коркунучтуу душманына гана пайдалануучу Макел дөөсүн алып келгенде, анын күчү канчалык экендигин билген Алмамбет алдастап, Чубакка келип, муну менен бир кармашса Манас гана кармашаарын эскертип, шашканда Чубак согушчу жоосу эми чыккандай сүйүнүп, Алмамбетке кайрат айтат.

«Катыгүн Алмам не дейсиң?
Атасынын көрү каапырды
Тобокел кылып алалы!
Качпай өлгөн эрлер деп
Качуунун камын не жейсиң?
Жакшы аттысы саа болсун
Жолдошу Чубак экен деп
Сооп чети маа болсун»

Эпостогу мына ушул эпизод да эки каармандын тең даражада экендигин ырастайт. Ал эми эпостогу каармандардын ичинен Сыргакты гун мамлекетиндеги «төрт мүйүздүн» акыркысы сол канаттагы лули – ван деп салыштырып кароого негиз бар. Сыргакта Чубакта жетишпеген көптөгөн сапаттар кездешет. Чубактын карама – каршысында туруп, адамкерчилик, сыпайы жүрүш – турушу менен жаштык сапатына мүнөздүү романтикалык дүйнөсүнө шайкеш келбөөчүдөй көрүнгөн акылынын тереңдиги, ички дүйнөсүнүн тазалыгы менен башкалардан айырмаланган баатыр катарында сүрөттөлөт. «Чоң казатта» Алмамбет чалгынга барышка Сыргакты таңдайт. Ушул жерден Сыргактын баатырдыгы эле эмес, бийлик орду да даана баамдалат. Ырас, эпосту гун мамлекетинин толук көркөм чындыгы катары кабылдоо мүмкүн эмес, бирок бул жерде ошол кыргыздар өз үлүшүн кошкон гун коомунун да белгилүү өлчөмдө орду бар экендигин танууга болбойт.

АДАБИЯТТАР

Манас (С. Орозбаковдун вариантында) (1978), Фрунзе.

СЫДЫКБЕКОВ Т., (1982), **Тарых жана «Манас»**, Фрунзе.

СЫДЫКБЕКОВ Т., (1991), **Табылга**, Бишкек.

СЫДЫКОВ С, КОНКОБАЕВ К., (2001), **Байыркы түрк жазуусу**, Бишкек

ЧОРОТЕГИН Т., (2002), **Мамлекеттүүлүгүбүздүн тарыхый башатына сересеп салуу**, Бишкек.